

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 17.051.066
у Запорізькому національному
університеті
доктору історичних наук, професору
проректору з наукової роботи
Запорізького національного університету
Васильчуку Геннадію Миколайовичу

ВІДГУК

офіційного опонента **Бондарчука Петра Миколайовича**, доктора історичних наук, провідного наукового співробітника відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України на дисертаційну роботу Миколи Юрійовича Рубана «**Рух за оновлення православної церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. (регіональний аспект)**», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальністю 032 «Історія та археологія» галузь знань 03 Гуманітарні науки (Запоріжжя, 2023)

1. Актуальність теми дослідження.

Дисертація Миколи Юрійовича Рубана підготовлена на актуальну тему, значущу для української історичної науки. Актуальність дослідження обумовлена як вагомими процесами, що спостерігалися в досліджуваний період у релігійній сфері, так і значенням релігії для суспільного життя. Сучасні тенденції суспільного розвитку показують, що і в третьому тисячолітті релігія залишається вагомим компонентом духовного і культурного життя людей, і має значний вплив на них. Крім цього, релігія також є важливим фактором впливу на політичне життя, і може використовуватися для поширення в суспільній свідомості тих чи інших цінностей. Відтак, аналіз релігійного життя є вельми важливим для повноцінного дослідження історії тієї чи іншої країни.

Іншим важливим чинником актуальності дисертаційної роботи М. Ю. Рубана є те, що вона зачіпає проблему релігійної реформації та

модернізації. Релігійне оновлення, зміна соціальної церковної доктрини, відповідність вчення тієї чи іншої конфесії суспільним реаліям, здатність церковної доктрини сприяти суспільному розвитку чи бути його гальмом є вельми вагомими аспектами не лише релігійного життя, а й інших сфер суспільного буття.

Ще один важливий аспект актуальності дисертації М. Ю. Рубана полягає в тому, що він аналізує впровадження церковної реформації в культурно неоднорідному регіоні українсько-російського прикордоння, що є особливо актуальним нині, коли потрібно сформулювати ефективну національну стратегію релігійної політики української держави, щоб нівелювати спроби використати російським агресором релігійну сферу як плацдарм для поширення своїх впливів, перешкодити розколу українського суспільства на релігійній основі.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій сформульованих у дисертації.

Структура дисертаційної роботи М. Ю. Рубана є чіткою, логічно обґрунтованою, зумовленою завданнями дослідження. Дисертація вирізняється змістовністю та цілісністю, що свідчить про сформованість у здобувача методологічної культури, умінь здійснювати науковий пошук, робити висновки, узагальнення, проводити зіставний аналіз, робити відбір джерел, критично їх аналізувати, узагальнювати теоретичні надбання попередніх дослідників.

У *Вступі* обґрунтовано актуальність теми, показано зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами і темами Запорізького національного університету, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, його хронологічні та територіальні рамки, розкрито наукову новизну дисертації, практичне значення одержаних результатів, особистий внесок здобувача й апробацію результатів дисертаційного дослідження. Подано також відомості про структуру дисертаційної роботи.

У першому розділі дисертації *«Стан наукової розробки теми, джерельна та теоретико-методологічна основа дослідження»* увага присвячена аналізу наукового доробку вітчизняних та зарубіжних авторів, використаним джерелам, теоретичним і методологічним засадам. М. Ю. Рубан ділить наукові праці з досліджуваної проблематики на три групи: радянську історіографію, українську історіографію періоду незалежності та зарубіжну історіографію. Дисертант справедливо відзначає, що перші роботи, присвячені конфесійному розколу Російської православної церкви, з'явилися одразу ж після розгортання процесів у цій сфері. Тут йшлося про публікації радянських державних діячів, антирелігійних агітаторів, чекістів, метою яких було «загострити існуючі конфесійні протиріччя, дати антирелігійні поради своїм однопартійцям і колегам на місцях, розкрити більшовицьке бачення на проблему інституційного поділу РПЦ» (стор. 26.). Дисертант проаналізував широке коло наукових праць і відзначив, які проблеми порушували ті чи інші дослідники, і які проблеми потребують подальшого дослідження.

Дисертаційна робота базується на вагомій джерельній базі. До наукового обігу залучено значну кількість невідомих і маловідомих документів та матеріалів, які дозволили автору відтворити релігійну ситуацію в радянській Україні, показати особливості й тенденції руху за оновлення православної церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. на Донеччині та Луганщині. Використано фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Галузевого держархіву Служби безпеки України та Держархіву Донецької області. До джерельної бази ввійшли законодавчі та нормативні акти, діловодні матеріали світських і церковних установ, статистичні дані, документи репресивних органів, спогади, епістолярні джерела, періодика (світська та церковна), фотодокументи. Загалом джерельній базі дослідження притаманний високий ступінь репрезентативності.

У другому розділі дисертації *«Розвиток руху за оновлення православ'я у період трансформації ідеологічних засад православної реформації в Україні»* простежено історичні передумови становлення реформаційних православних конфесій, розглянуто оновленські течії на кшталт груп «Живої церкви», єпархій УПАСЦ, діяльність на Донбасі Української соборно-єпископської церкви. Вказується, що духовенство та миряни досліджуваних регіонів у реформаційних прагненнях слідували тим тенденціям, які проявлялися в центрі. Ідеї оновлення православ'я не лише отримали прихильність населення, а й показали, що в середовищі духовенства та інтелігенції існувала ідеологічна платформа майбутнього оновленського руху. Дисертант також справедливо відзначив, що розкол реформаційного церковного руху послабив українське православ'я, чим скористалися маргінальні представники проросійського консервативного духовенства.

Третій розділ дисертаційного дослідження М. Ю. Рубана *«Українська автокефальна православна церква у регіональному вимірі (1929–1930 рр.)»* висвітлює питання становлення громад УАПЦ на Донбасі, спроби інституційного виокремлення Донецької церковної країни, діяльність парафій УАПЦ у складі Харківської окружної церковної ради. У дисертації відзначається, що етап становлення церковної мережі цієї церкви на Донбасі був неоднозначним. З одного боку, в середовищі населення регіону було бажання мати національно-орієнтовану церкву, що відобразилось в появі тут цілої мережі православних громад цієї конфесії. З іншого боку, позиції прихильників РПЦ залишалися доволі сильними, багато людей не сприймали спосіб висвячення єпископату в УАПЦ. Сюди додавалася протидія радянської влади, що зрештою вагомо вплинуло на зменшення мережі парафій.

В останньому, четвертому, розділі дисертації *«Православні конфесії в період антирелігійного терору (1929–1939)»* проаналізовано вплив антирелігійної політики на інституційний розвиток православних течій та

репресії у середовищі православних конфесій Донбасу. Автор відзначає, що «напередодні Великого терору було створено всі передумови до майже повного знищення інституційних структур усіх православних конфесій як на всеукраїнському, та і регіональному рівнях» (стор. 185). У висновках до розділу зазначається, що для знищення організованого релігійного руху використовувався не лише політичний терор, а й внутрішньоцерковні протиріччя. М. Ю. Рубан пише, що впродовж 1929–1939 років було повністю ліквідовано організовані структури реформаційних православних конфесій не лише в Україні, а й в Радянському Союзі загалом. З-поміж особливостей ліквідації інституційних структур православних реформаційних течій на Донбасі дисертант бачить: викорінення духовенства і заміна його більшовицькими активістами, знецінення культових споруд і культового майна шляхом опоганення, масова атеїстична пропаганда й переслідування за релігійні переконання. Формування безбожного суспільства у свою чергу було одним із елементів конструювання нової радянської людини.

Висновки до дисертаційної роботи є ґрунтовними, виваженими та переконливими. Вони відповідають ключовим домінантам рецензованого дослідження та поставленій меті, у концентрованому вигляді відтворюють сутність дисертації. Позитивним у рецензованій дисертації є також наявність слушних додатків, які вдало доповнюють її зміст.

Загалом піднята дисертантом проблема руху за оновлення православної церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. на регіональному рівні постає у всій її повноті, з усіма її позитивами й негативами, як сфера нерозривно пов'язана з іншими суспільними реаліями, яка впливає на них і сама зазнає впливу з їхнього боку.

3. Наукова новизна одержаних результатів.

У сучасній історіографії існує не так багато вагомих робіт, присвячених безпосередньо руху за оновлення православної церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х років на регіональному рівні. У дисертаційній роботі запропоновано новий підхід до вивчення проблеми,

висвітлено процес інституалізації православ'я в досліджуваному регіоні, проаналізовано виникнення та розвиток УАПЦ на Донбасі. Дисертант також підняв маловідомі аспекти діяльності кліру та парафій Донеччини й Луганщини, взаємовідносин духовенства, його позабогослужбової діяльності, репресій щодо кліру та вірян тощо.

4. Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих публікаціях, зарахованих за темою дисертації.

Основні положення й результати дисертаційного дослідження висвітлено в 22 працях, у тому числі 3 – у виданнях, що проіндексовані у базах даних Scopus і Web of Science, 8 – увійшли до переліку фахових видань України, 2 – у зарубіжних виданнях, які індексуються міжнародними наукометричними базами, 9 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження. Основні висновки та положення дисертації пройшли апробацію на п'яти наукових конференціях.

5. Практичне значення одержаних результатів.

Дисертаційна робота М. Ю. Рубана привертає увагу дослідників до невирішених і актуальних питань з історії релігії та Церкви. Матеріали дослідження можуть мати практичне застосування для подальшого вивчення українськими науковцями проблем історії православ'я в Україні, реформаційних процесів у релігійній сфері, відродження національного релігійного життя. Дисертаційні матеріали також можуть бути використані при підготовці спецкурсів з історії України, релігієзнавства, краєзнавства, при підготовці підручників, посібників тощо.

6. Зауваження та дискусійні положення до дисертації.

Дисертаційне дослідження М. Ю. Рубана, попри його ґрунтовність, також не позбавлене недоліків, суперечностей, неточностей:

1. Певні неточності у дисертації присутні при визначенні методів дисертаційного дослідження. Не є коректним йменувати науковий підхід науковим методом. Зокрема, на с. 52 з поміж методів дослідження називається мікроісторичний підхід. Загалом методологічні підходи є радше

напрямами дослідження, а методи – сукупністю прийомів отримання наукового знання.

2. Попри те, що заявлені дисертантом у вступі до дисертаційного дослідження територіальні межі охоплюють територію сучасних Донецької та Луганської областей, у самому тексті дисертації автор нерідко зачіпає релігійні події і в Харківській області.

3. Висновки до різних розділів є нерівномірними. Так, висновки до другого розділу поміщені із стор. 117 до стор. 124, і фактично займають майже 7 аркушів тексту. Такі висновки і узагальнення є занадто довгі для одного розділу, що створює підґрунтя для переказу того самого матеріалу. До того ж частина висновків до цього розділу не є власне висновками, позаяк містять різного роду цитати та посилання.

4. Загальні висновки до дисертаційного дослідження не завжди співвідносяться із поставленими у вступі завданнями. Вони радше пов'язані з двома етапами обновленсько-реформатського руху.

5. На наш погляд, необхідно було більше уваги приділити порівнянню релігійних процесів, що відбувалися на Донбасі, з процесами в інших регіонах України, що б дозволило чіткіше відстежити їхні донбаські особливості.

6. Також на нашу думку, варто було більше висвітлити релігійне життя і активність пересічних віруючих, відстежити їхні реакції, настрої, переживання, погляди тощо. Це б посилювало новизну дисертаційного дослідження, адже більшість дослідників, аналізуючи релігійне життя, переважно зупиняється чомусь на інституціях чи духовенстві, і зовсім мало уваги присвячують пересічним віруючим, їхнім поглядам, переживанням, настроям, особливостям релігійної та соціальної поведінки.

7. Одним із недоліків дисертації є повтори. Так, на стор. 142 у висновках до першого підрозділу третього розділу ми читаємо: «...етап становлення парафіяльної мережі на Донбасі був неоднозначним. З одного боку, він показав наявність серед української людності Донеччини бажання мати

національно-орієнтовану церкву. Про це свідчить мережа парафій, яка постала протягом 1923-1924 рр. на цих теренах. З іншого – сильні позиції прихильників ортодоксальної РПЦ, певне несприйняття “олександрійського” способу висвячення єпископату та протидія більшовицької влади призвели до зникнення 50% парафій у кінці 1924 – першій половині 1925 р. Останнє вплинуло на те, що церковному активу так і не вдалося зібрати Крайовий Собор і остаточно сформувати Донецьку Краєву Раду й обрати єпископа, а втрата Ново-Слов’янського храму фактично поховала цю ідею у зародку». На стор. 160 у загальних висновках до всього третього розділу ми знову знаходимо майже ті самі словесно-фразові конструкції, правда дещо розкидані по тексті.

8. На нашу думку, також не варто було запозичувати церковну традицію писати слова, що стосуються церковного життя, як-от «собор», «архієрейський собор», «крайовий собор», «церковна рада» тощо, з великої літери. Ми ж не пишемо слова «з’їзд» чи «обласна рада», «районна рада» із великої букви.

9. Деякі замітки в тексті, на наш погляд, знаходяться не на своєму місці. Так, на с. 172 дисертант пише: «Загалом, відомий луганський дослідник О. Форостюк у низці своїх робіт [5. 305–307] досить детально описав процес закриття православних храмів Донбасу». На наш погляд, таку інформацію краще подавати в параграфі, присвяченому історіографії досліджуваної проблеми.

Після аналізу тексту дисертації офіційним опонентом **відзначається дотримання здобувачем вимог академічної доброчесності в повному обсязі.**

7. Загальна оцінка дисертації.

Дисертаційна робота М. Ю. Рубана «Рух за оновлення православної церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. (регіональний аспект)» є завершеною науковою працею. Вона відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування

рішення разової спеціалізованої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022 р.), а її автор **Рубан Микола Юрійович** заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент –

доктор історичних наук,
 провідний науковий співробітник
 відділу історії України
 другої половини XX століття
 Інституту історії України НАН України

Петро Бондарчук

04.12.2023 р.

